

Albert Bartoszewicz

O polskich i wschodniosłowiańskich czasownikach z prefiksami nad- i pod- o tej samej podstawie słowotwórczej

Studia Rossica Posnaniensia 25, 115-121

1993

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

O POLSKICH I WSCHODNIOŚLAWIAŃSKICH CZASOWNIKACH Z PREFIKSAMI *NAD-* I *POD-* O TEJ SAMEJ PODSTAWIE SŁOWOTWÓRCZEJ

POLISH AND EAST SLAVIC VERBS WITH THE PREFIXES *NAD-* AND *POD-*
WITH THE SAME WORD FORMATION BASIS

ALBERT BARTOSZEWICZ

ABSTRACT. The work analyzes and compares the correlation of verbs with the prefixes *nad-* and *pod-* with the same word formation basis. It concerns the correlation of the type such as Polish *nadgnić – podgnić*, Russian *надсыпать-подсыпать*, Byelorussian *надкалоць – падкалоць*, Ukrainian *надвозити – підвозити*.

Albert Bartoszewicz, Uniwersytet Warszawski, Instytut Rusycystyki, ul. Smyczkowa 5/7, 02-678 Warszawa, Polska – Poland.

Henryk Wróbel, autor rozdziału poświęconego słowotwórstwu czasowników w gramatyce akademickiej języka polskiego¹, nie bez powodów pisze: „Zjawiskiem powszechnym wśród przedrostków rodzimych jest ich wielofunkcyjność słowotwórcza i wieloznaczność zbliżona do wieloznaczności jednostek leksykalnych. Połączenie tych znaczeń ze znaczeniami czasowników podstawowych daje ogromną ilość kombinacji semantycznych, z których tylko część jest na tyle regularna, że nadaje się do opisu słowotwórczego, a nie leksykalno-semantycznego. Każdy derywat prefiksalny wchodzi nie tylko w związek motywacyjny ze swoją podstawą, nie zawsze łatwy do sprecyzowania, ale także uwikłany jest w rozmaite relacje z innymi derywatami prefiksальnymi o tej samej podstawie słowotwórczej lub tym samym (fonologicznie) przedrostku” (s. 470). Zaś nieco dalej myśli te autor rozwija i uzupełnia w sposób następujący: „Użycia derywatów prefiksalnych dostarczają licznych przykładów na to, że użytkownicy języka dokonują szczegółowej analizy ich znaczeń w danych kontekstach i przenoszą tak wyodrębnione znaczenia

¹ *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, Warszawa 1984.

jednostkowe formantów lub całych derywatów na inne o częściowo identycznych składnikach semantycznych. Pociąga to daleko idące konsekwencje dla prefiksacji jako całości (a także dla opisu jej mechanizmów): z jednej strony prowadzi do wykształcenia się dużej ilości fakultatywnych znaczeń przedrostków o nieostrych granicach, a z drugiej – stwarza przeróżne możliwości syntetycznego wyrażania złożonych treści za pomocą derywatów o różnych stopniach skomplikowania struktury semantycznej (dotyczy to zwłaszcza formacji mutacyjnych). Towarzyszy temu powszechna wielofunkcyjność przedrostków rodzimych i liczne wypadki homonimii derywatów, np. *zapisać adres : zapisać zeszyt; zbić dziecko : zbić deskę*” (s. 472).

I jakkolwiek w dalszej opisowej części słowotwórstwa prefigowanych czasowników odczasownikowych nie znajdujemy pełnej czy wystarczająco uwydatnionej egzemplifikacji przytoczonych uwag i konstatacji autora, tym niemniej należy przyznać, iż są one trafne i potwierdzają się nie tylko na materiale języka polskiego, lecz także blisko spokrewnionych języków wschodniosłowiańskich. Nie dość tego, sugerują one inne możliwości badawcze czasowników prefigowanych; dotychczasowe opisy słowotwórcze (paradygmatów, ciągów derywacyjnych, gniazd słowotwórczych itd.) i sposoby charakterystyk leksykalno-semantycznych z uwzględnieniem teorii pól semantycznych można i należy wzbogacać o nowe aspekty i metody badawcze tak, by można było ustalać i odpowiednio interpretować zasygnalizowane wyżej w cytacie zjawiska językowe.

Słowotwórcza, leksykalno-semantyczna i leksykalno-gramatyczna charakterystyka czasowników prefigowanych – nawet w obrębie jednego języka, bez porównania z innymi – w relacjach do ich czasownikowych podstaw słowotwórczych, do innych wyrazów – nie tylko czasownikowych – powstałych na dalszych etapach derywacji od tego wyrazu wyjściowego oraz w relacjach do innych strukturalnie i znaczeniowo (synonimicznie i/lub antonimicznie) powiązanych czasowników staje się bardziej złożona w wypadkach paralelnej derywacji prefiksalnej od tej samej podstawy słowotwórczej. Zjawisko takie, a mianowicie derywacji od tej samej podstawy słowotwórczej dwu lub więcej wyrazów tej samej kategorii leksykalno-gramatycznej, można określać jako korelację słowotwórczą, jak np. *nadjechać – podjechać – przyjechać – zajechać – odjechać – wyjechać*. Nietrudno zauważyć, że takie zjawiska występują często wśród czasowników polskich i wschodniosłowiańskich. Nie ilustrując tego przykładami, w dalszej części zajmiemy się jednym typem właśnie takich czasowników, a mianowicie czasownikami prefigowanymi za pomocą *nad-* i *pod-* od tej samej czasownikowej podstawy słowotwórczej. Będą to derywaty typu:

w jęz. pol.: *nadgnąć – podgnąć, nadmurować – podmurować, nadsypać – podsypać, nadtoczyć – podtoczyć;*

w jęz. ros.: *надколоть – подколоть, надпилить – подпилить, надрубить – подрубить, насыпать – подсыпать;*

w jęz. białor.: *надкалоць – падкалоць, надламаць – падламаць, надстругаць – падстругаць;*

w jęz. ukr.: *надвозити – підвозити, надгорати – підгорати, надсихати – підсихати, надточувати – підточувати.*

Wybór dla naszych obserwacji właśnie tych formacji został podyktowany różnymi, zwłaszcza przeciwstawnymi i nawiązującymi do odpowiednich przestrzennych i lokatywnych przyimków znaczeniami prefiksów *nad-* i *pod-*, korelacją słowotwórczą (czyli derywacją od tej samej podstawy słowotwórczej) oraz zasięgiem tego zjawiska w kilku blisko spokrewnionych językach ze względu na wspólne prasłowiańskie pochodzenie i funkcje tych prefiksów uważanych obecnie za produktywne. Materiał faktograficzny został zebrany na podstawie najważniejszych i jak się wydaje porównywalnych słowników objaśniających, tzw. akademickich². Przy czym wyrazy zleksykalizowane typu ros. *надоесть* nie były brane pod uwagę, a warianty wyrazowe (por. ukr. *надламувати* i *надламлювати, надгорати* i *надгоряти*) traktowano jako jeden leksem.

Sprowadzony do podstaw słowotwórczych zebrany materiał wykazał dosyć istotne różnice ilościowe w omawianych językach. Otóż abstrahując od tworzenia par aspektowych i zwrotnych, liczba czasowników będących podstawami słowotwórczymi dla derywacji paralelnej za pomocą *nad-* i *pod-* jest zaskakująco zróżnicowana: najwięcej tych czasowników zarejestrowano w języku ukraińskim – 59, zaś najmniej w rosyjskim – 24, natomiast w białoruskim – 45, a w polskim – 33. Przy czym większość z nich to czasowniki pod względem znaczeniowym wspólne dla wszystkich lub kilku języków i z reguły pochodzenia prasłowiańskiego. Zatem warto przytoczyć wszystkie czasowniki wykorzystane do korelacji słowotwórczej za pomocą *nad-* i *pod-* w omawianych językach. (Podajemy je w podstawowej słownikowej formie czasowników, tzn. w niedokonanej formie bezokolicznika w kolejności, sprzyjającej stopniowemu uwydatnianiu podobieństw i różnic językowych, czyli w kolejności wzrostu reprezentatywności). Są to:

w jęz. ros.: (*над*)*бавлять, бить, вязать, грызть, давать, дуть, есть, колоть, ломать, пилить, писать, пороть, рвать, резать, рубить, садить, сечь, смотреть, смеяться, ставить, строить, сыпать, тесать, шить;*

w jęz. pol.: *biec//biegnąć, bić, brać, budować, ciąć, ciągnąć, dać, drzeć, gnić, gonić, gryźć, iść, jechać, jeść, kroić, lać, lecieć,łożyć, murować, palić, pić, pilować, płynąć, robić, rwać, rżnąć, skakać, słać, słuchać, stawiać, sypać, toczyć, ważyć;*

² Są to: *Słownik języka polskiego*, t. I-III, Warszawa 1982-1983; *Словарь русского языка*, т. I-IV, Москва 1981-1984; *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*, т. I-V, Мінск 1977-1984; *Словник української мови*, т. I-XI, Київ 1970-1980.

w jęz. białor.: (*над*)баўляць, біць, браць, будаваць, віць, вязаць, габляваць, гарэць, глядзець, гніць, гнуць, грызці, даваць, дзяўбаць, есці, ехаць, ісці, каваць, калоць, капаць, касіць, клеіць, кляпаць, кусаць, ламаць, ліць, паліць, пароць, пілаваць, пісаць, піць, рабіць, рваць, рэзаць, слаць, сохнуць, ставіць, стругаць, стркыгчы, сыпаць, сячы, тачыць, часаць, шыць;

w jęz. ukr.: (*над*)бавляти, бити, бігти, брати, будувати, вереджати, возити, в'язати, глядати, гнати, гнити, гнути, горіти, гризти, давати, дерти, довбати, жидати, зирати, їсти, їздити, клепати, клеїти, клювати, колоти, котити, косити, кусити, ломити, лити, летати, мокнути, мочити, нести, пити, пиляти, писати, пливати, плести, пороти, рвати, різати, рости, рубати, садити, слати, сипати, сохнути, сідати, сікти, скакувати, слухати, ставляти, стругати, тесати, точити, тяти, ходити, шити.

Przytoczony wykaz dosyć wyraźnie sugeruje, że chociaż nie wszystkie leksemy występują we wszystkich językach, co może być w znacznym stopniu uwarunkowane sposobami opracowania wykorzystanych słowników, to jednak powtarzalność takich samych oraz występowanie formalnie i znaczeniowo zbliżonych czasowników będących podstawami słowotwórczymi we wszystkich językach, z których język rosyjski cechuje to w największym stopniu, nie jest zjawiskiem przypadkowym, lecz historycznie i systemowo uwarunkowanym, jak np. brak takiej korelacji wśród rosyjskich czasowników ruchu.

Jak wiadomo, prefiksy *над-* i *под-*, nawiązujące do odpowiednich przestrzennych i lokatywnych przyimków *над* i *под* wnoszą do derywatu różne znaczenia. Jednak w większości wypadków w omawianych językach są one takie same lub podobne. Dotyczy to również formacji czasownikowych utworzonych od czasowników za pomocą *над-* i *под-*; jakkolwiek pewne różnice między językami, głównie między polskim i wschodniosłowiańskimi, można zaobserwować.

Tak, najszerzej rzecz ujmując, czasownikowy formant *над-* charakteryzuje przede wszystkim słaby stopień intensywności i efektywności akcji podstawowej oznaczonej podstawą słowotwórczą, z umiejscowieniem jej zazwyczaj na stronie zewnętrznej przedmiotu; akcja ta może być także nieskończoną, początkową oraz prowadzącą do zwiększenia lub zmniejszenia zasobu czegoś. Por.: *надгніć, надгрызć, надламаć, надмураваць, надпріć, надсыраць; надгніць, надгрызці, надкапаць, надламаць, надмураваць, надсыпаць; надгнити, надгрызти, надколоти, надкосити, надломити, надпити, надсохнути; надгрызть, надколоть, надпилить, надсечь, надстроить, надсыпать.*

Czasownikowe formacje z tym prefiksem mogą być kierunkowymi, nazywającymi zbliżanie się czegoś, kogoś do punktu docelowego bez dokładniejszej charakterystyki przestrzennej (i czasowej). Występują one przede wszystkim w języku polskim: *надбег надходить, надjechać, надплынаць*. Natomiast nie

rejestrują takich formacji słowniki języka rosyjskiego. Zaś słowniki akademickie języka białoruskiego i ukraińskiego podają przykłady pojedyncze, będące formalnymi i znaczeniowymi odpowiednikami wyrazów polskich: *надысці/надходзіць, над'ехаць; надійти/надходити, надплисти/надпливати, надбігти, надгнати*.

Więszą wielofunkcyjnością znaczeniową charakteryzuje się formant czasownikowy *pod-*. Wykorzystane słowniki oraz gramatyki akademickie, z wyjątkiem ukraińskich, w których na temat funkcjonowania *nad-* i *pod-* nie znajdujemy jakichkolwiek zadowalających informacji, wykazują od 6 do 10 znaczeń nadawanych derywatom przez ten formant. Nie wdając się w szczegółowe rozważania semantyczne, w danym wypadku należy odnotować, że prefiks *pod-* (podobnie jak *nad-*) wnosi do derywatów znaczenie nie tylko przestrzenno-lokatywne. Oznacza on akcję podstawową (tzn. wyrażoną podstawą słowotwórczą) z dodatkową charakterystyką, a mianowicie akcję 1) ukierunkowaną z dołu do góry (typu *podnieść, podskoczyć*) lub poniżej czegoś, w dolnej części czegoś (typu *podkopać, podmurować*), bądź do punktu docelowego jako czynności zbliżania się (typu *podbiec podjechać*); 2) nieintensywną niepełną, częściowego osiągnięcia celu (typu *podleczyć, poduczyć*); 3) dodatkową, zwiększającą intensywność (typu *podniecić, podbuntować, podsypać*), oraz 4) ukrytą (typu *podsluchać, podejrzeć*).

Formacje czasownikowe z *pod-* w omawianych językach są bardzo produktywne, licznie reprezentowane i stanowią dosyć zróżnicowany obraz. Jednak dla nas istotne jest to, że nie wszystkie znaczenia *pod-* i odpowiednio bynajmniej nie wszystkie derywaty tego typu, w tym też wspólne dla języka polskiego i języków wschodniosłowiańskich, korelują ze znaczeniami *nad-* i formacjami z tym prefiksem. Liczba czasowników z *pod-* jest znacznie większa od liczby czasowników z *nad-*, gdyż *pod-* w porównaniu z *nad-* posiada większą siłę integrującą, większą zdolność derywowania czasowników o bardziej zróżnicowanych znaczeniach od większej ilości typów podstaw słowotwórczych oraz jest aktywniejszy przy tworzeniu derywatów od tych samych podstaw słowotwórczych, jak np. od czasowników ruchu, które ulegają prefiksacji za pomocą *pod-* w znacznie większym stopniu niż za pomocą *nad-*, co z kolei odpowiednio warunkuje brak paralelnych derywatów z *pod-* i *nad-*. Stąd oczywiste, że tylko nieznaczną część formacji z *pod-* koreluje słowotwórczo z derywatami z *nad-* i odwrotnie, wypadki braku czasowników z *pod-* paralelnych do czasowników *nad-* są nieliczne. Por.: *nadbutwieć, nadeżreć, nadpłacić, nadpsuć, nadszarpnąć, nadtluc, nadwątlić, nadwiednać; надзирать, надкусить, надругаться, надсмехаться; надлупиць; надвисати, наддзюбувати, надлуплювати*. Cechuje to głównie język polski, w którym prefiks *nad-* odznacza się większą produktywnością w porównaniu z językami wschodniosłowiańskimi.

Biorąc pod uwagę wyżej wymienione znaczenia *nad-* i *pod-* należy przypuszczać, że w omawianych językach przy tworzeniu za pomocą tych prefiksów czasowników od tych samych czasownikowych podstaw słotwórczych można oczekiwać derywatów pod względem znaczeniowym zarówno zbliżonych, jak i w pewnym sensie przeciwstawnych.

Bliskość znaczeniową czy nawet synonimiczność implikują znaczenia prefiksów *nad-* i *pod-* odnoszące się do charakterystyki akcji podstawowej od strony intensywności, efektywności, zazwyczaj słabej, nieznaczej, niepełnej. Por.: *naderznąć* i *poderznąć*, *nadpalić* i *podpalić*, *nadpiłować* i *podpiłować*; *надпилить* i *подпилить*, *надрубить* i *подрубить*, *надсохнуть* i *подсохнуть*, *надтесать* i *подтесать*; *надгабляваць* i *падгабляваць*, *надпілаваць* i *падпілаваць*, *надрэзаць* i *падрэзаць*, *надсохнуць* i *падсохнуць*; *надрізати* i *підрізати*, *надтесати* i *підтесати*. Do tej grupy, głównie w języku polskim, należą też czasowniki oznaczające zbliżenie typu *nadjechać* – *podjechać*, *nadpłynąć* – *podpłynąć*; *надкатити* – *підкатити*.

Przeciwstawność zaś konotują przestrzenne znaczenia tych prefiksów, które dodatkowo charakteryzują czynność podstawową: umiejscowienie akcji na stronie zewnętrznej i nad przedmiotem oraz akcji ukierunkowanej z dołu w górę, na spodnią część przedmiotu. Np.: *nadciąć* – *podciąć*, *nadłożyć* – *podłożyć*, *nadstawić* – *podstawić*, *nadsypać* – *podsypać*; *надставить* – *подставить*, *надсыпать* – *подсыпать*; *надклеіць* – *падклеіць*, *надставіць* – *падставіць*, *надсыпаць* – *падсыпаць*; *надсипати* – *підсипати*, *надставляти* – *підставляти*.

Oczywiście przedstawione na podstawie znaczeń słownikowych relacje semantyczne skorelowanych czasowników z przedrostkami *nad-* i *pod-* nie są regularne w żadnym wśród rozpatrywanych języków. A uwarunkowane to jest, jak już wspomniano wyżej, głównie tym, iż znaczenie derywatu czasownikowego zazwyczaj nie składa się z prostej sumy znaczenia prefiksu i podstawy słotwórczej, oraz tym, że prefiksy czasownikowe są formantami z reguły wielofunkcyjnymi, semantycznie nieostrymi, fakultatywnymi i że czasowniki ze swej natury cechuje elastyczność semantyczna i zdolność do rozwijania wieloznaczności w zależności od kontekstu.

Warto jeszcze dodać, że polskie i wschodniosłowiańskie czasowniki z prefiksami *nad-* i *pod-* o tej samej podstawie słotwórczej wchodzą w wieloczłonowe korelacje słotwórcze i różnorodne relacje leksykalno-semantyczne z innymi prefigowanymi czasownikami o tej samej podstawie słotwórczej. Tak np. od prasłowiańskiego czasownika *sypać* we współczesnej polszczyźnie i w językach wschodniosłowiańskich urobiono aż po 18 prefiksalnych derywatów, co może stanowić ciekawy materiał do wieloaspektowych badań historyczno-typologicznych języków blisko spokrewnionych.

АЛЬБЕРТ БАРТОШЕВИЧ

О ПОЛЬСКИХ И ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ГЛАГОЛАХ
С ПРИСТАВКАМИ *НАД-* И *ПОД-* С ОБЩЕЙ ПРОИЗВОДЯЩЕЙ ОСНОВОЙ

Резюме

Выступающая в польском и восточнославянских языках словообразовательная полифункциональность приставок и семантическая гибкость префиксальных глагольных дериватов обуславливает появление словообразовательной корреляции, т.е. образование от той же производящей основы двух или более производных той же лексико-грамматической категории.

Коррелирующие глаголы с *над-* и *под-* в рассматриваемых языках произведены от праславянских глаголов, выступающих с тождественным или очень близким значением во всех или нескольких языках. В пределах этой корреляции языки различаются, причем не только количественно: по данным толковых словарей, наибольшее количество таких пар выступает в украинском языке, а наименьшее – в русском, тогда как наиболее приближенными оказываются польский и белорусский. Обусловленные значениями приставок, глагольные дериваты с *над-* и *под-* семантически могут приближаться или не столько не совпадать, сколько даже противопоставляться, что при учете других корреляций может быть интересным объектом историко-типологических исследований близкородственных языков.